

2. યદ્ભવિષ્યો વિનશ્યતિ

સંસ્કૃતમાં પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ પ્રાણીકથાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. તેમાં પ્રાણીઓને પાત્રો તરીકે લઈને મનુષ્યોને જીવનમાં ઉપયોગી ડહાપણનો બોધ ખૂબ સરળ અને સહજ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના સૌ કોઈને વાર્તા સાંભળવી ગમે છે. રસની અનુભૂતિ થતી હોવાથી વાર્તામાં ગૂંથવામાં આવેલા બોધનો સહેજ પણ ભાર લાગતો નથી.

આ પાઠ પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એમ બંને ગ્રંથોના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. પંચતંત્રના રચયિતા વિશ્વશુભર્મા છે. તેમણે મિત્રભેદ, મિત્રસંપ્રાપ્તિ, કાકોલૂકીય, લબ્ધપ્રજ્ઞાશ અને અપરીક્ષિતકારક એમ પાંચ વિભાગોમાં પંચતંત્રની રચના કરી છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ મિત્રભેદમાં આ વાર્તા મળે છે. હિતોપદેશના રચયિતા નારાયણ પંડિત છે. હિતોપદેશમાં મિત્રલાભ, સુહૃદ્ભેદ, વિગ્રહ અને સંધિ એમ કુલ ચાર વિભાગો છે. તેમાં સંધિ નામના ચોથા વિભાગમાં આ વાર્તા છે.

અહીં અનાગતવિધાતા, પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને યદ્ભવિષ્ય એમ ત્રણ માછલાંની વાર્તા છે. માછીમારોથી બચવા માટે અનાગતવિધાતા બીજા સરોવરમાં જતું રહે છે. પ્રત્યુત્પન્નમતિ જાળમાં ફસાય છે ત્યારે પોતાની શીઘ્રબુદ્ધિથી માર્ગ કાઢીને જાતનું રક્ષણ કરે છે. યદ્ભવિષ્ય નામનું ત્રીજું માછલું ‘આવશે ત્યારે જોઈ લઈશું’ એમ વિચારી ભવિષ્યને આધારે બેસી રહીને પોતાનો વિનાશ નોતરે છે. ત્રણેય માછલાંને આપવામાં આવેલાં નામ તેમના સ્વભાવનો નિર્દેશ કરે છે.

ભવિષ્યમાં આવનારી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય માણસે અગાઉથી વિચારવો જોઈએ અને મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને તેમાંથી માર્ગ શોધવો જોઈએ. માત્ર નસીબના જ આધારે બેસી રહેનાર આળસુ અને નિરુદ્યમીની દશા યદ્ભવિષ્ય જેવી થાય છે.

પુરા એકસ્મિન્ જલાશયે અનાગતવિધાતા, પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ યદ્ભવિષ્યશ્ચેતિ ત્રયો મત્સ્યાઃ વસન્તિ સ્મ । અથ કદાચિત્ તં જલાશયં દૃષ્ટ્વા ધીવરૈઃ ઉક્તમ્ – “અહો બહુમત્સ્યોઽયં હૃદઃ । કદાચિદ્ અપિ ન અસ્માભિઃ અન્વેષિતઃ । તદદ્ય આહારવૃત્તિઃ સજ્જાતા । શ્વઃ અત્રાગમ્ય મત્સ્યકૂર્માદયો વ્યાપાદયિતવ્યાઃ ઇતિ નિશ્ચયઃ ।”

અથ તેષાં તત્કુલિશોપમં વચનં સમાકર્ણ્ય મત્સ્યાઃ પરસ્પરં પ્રાહુઃ - “શ્રુતોઽયં ધીવરાલાપઃ। અધુના અસ્માભિઃ કિં કર્તવ્યમ્।” તત્ર અનાગતવિધાતા નામ મત્સ્યઃ પ્રાહ - “નૂનં પ્રભાતસમયે ધીવરાઃ અત્રાગમ્ય મત્સ્યસંક્ષયં કરિષ્યન્તિ ઇતિ મમ મનસિ વર્તતે। તન્ન યુક્તં સામ્પ્રતં ક્ષણમપિ અત્ર અવસ્થાતુમ્। અસ્માભિઃ રાત્રૌ એવ કિઞ્ચિત્ સમીપં સરઃ ગન્તવ્યમ્। અહં તાવત્ જલાશયાન્તરં ગચ્છામિ।”

અપરઃ પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ પ્રાહ - “ભવિષ્યદર્થે પ્રમાણાભાવાત્ કુત્ર મયા ગન્તવ્યમ્। તદુત્પન્ને યથાકાર્યં તદનુષ્ટેયમ્। તથા ચોક્તમ્ - ઉત્પન્નામાપદં યસ્તુ સમાધત્તે સ બુદ્ધિમાન્।”

તતો યદ્ભવિષ્યેણ ઉક્તમ્ - “ધીવરાણાં વચનમાત્રેણ પિતૃપૈતામહિકસ્ય જલાશયસ્ય ત્યાગઃ ન યુજ્યતે। યદિ આયુઃક્ષયોઽસ્તિ તદા અન્યત્ર ગતાનામપિ મૃત્યુઃ ભવિષ્યતિ એવ। ઉક્તં ચ -

યદભાવિ ન તદ્ભાવિ ભાવિ ચેન્ન તદન્યથા।

ઇતિ ચિન્તાવિષ્ણોઽયમગદઃ કિં ન પીયતે ॥”

અથ તયોઃ નિશ્ચયં જ્ઞાત્વા અનાગતવિધાતા નિષ્ક્રાન્તઃ સહ પરિજનેન। દ્વૌ ઇમૌ તત્રૈવ જલાશયે સ્થિતૌ। અપરેદ્યુઃ ધીવરૈઃ આગત્ય જલાશયે જાલં ક્ષિપ્તમ્। જાલેન બદ્ધઃ પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ મૃતવદ્ આત્માનં સંદર્શ્ય સ્થિતઃ। તતો જાલાદ્ અપસારિતઃ યથાશક્તિ ઉત્પ્લુત્ય ગમ્भीરં નીરં પ્રવિષ્ટઃ। યદ્ભવિષ્યઃ ધીવરૈઃ પ્રાપ્તઃ વ્યાપાદિતઃ ચ। અત એવોક્તમ્ -

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્નમતિસ્તથા।

દ્વાવેતૌ સુખમેધેતે યદ્ભવિષ્યો વિનશ્યતિ ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) **જલાશયઃ** તળાવ, સરોવર **અનાગતવિધાતા** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - જે આવ્યું નથી, તેનું વિધાન કરનાર, આપત્તિ આવે તે પહેલાં તેનાથી બચવાનો ઉપાય કરનાર) **પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - પ્રત્યુત્પન્ન એટલે કે હાજરજવાબી, તત્કાળ નિર્ણય લેનારી બુદ્ધિ જેની છે તે) **યદ્ભવિષ્યઃ** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - જે થવાનું હોય તે થાય એવા ખ્યાલવાળો) **મત્સ્યઃ** માછલો, માછલું (નર) **ધીવરઃ** માછીમાર **આલાપઃ** વાતચીત, સંવાદ **હૃદઃ** તળાવ, સરોવર **મૃત્યુઃ** મૃત્યુ, મરણ (સંસ્કૃતમાં આ પું.માં વપરાય છે.) **અગદઃ** ઔષધ **પરિજનઃ** પોતાના કુટુંબનો માણસ, પોતાનો બંધુ **કુલિશઃ** વજ્ર, ઇન્દ્રનું એ નામનું હથિયાર

(સ્ત્રીલિંગ) **આહારવૃત્તિઃ** ખોરાકપાણી

(નપુંસકલિંગ) **જાલમ્** જાળ, માછલાં પકડવા માટે વપરાતી જાળી **નીરમ્** પાણી, જળ

સર્વનામ : **એકસ્મિન્** (પું.) એકમાં **તમ્** (પું.) તેને **અસ્માભિઃ** (પું. નપું.) અમારા દ્વારા, અમારાથી **તેષામ્** (પું. નપું.) તેમનું, તે બધાનું **મમ** મારું **અપરઃ** બીજો **મયા** મારાથી **યઃ** (પું.) જે **સઃ** (પું.) તે, પેલો **તયોઃ** (પું. નપું.) તે બંનેનું, તેમનું **ઇમૌ** (પું.) આ બંને, આ બે **એતૌ** (પું.) આ બંને, આ બે

વિશેષણ : **બહુમત્સ્યઃ અયમ્** (હૃદઃ) ઘણી બધી માછલીઓવાળો આ (તળાવ, સરોવર) **કુલિશોપમમ્** (વચનમ્) કુલિશ-વજ્ર (ઇન્દ્રનું અણીદાર હથિયાર, પર્વતને પણ તોડી પાડે તેવું ઉગ્ર)ની ઉપમા આપી શકાય તેવું (વચન) **પિતૃપૈતામહિકઃ** (જલાશયઃ) બાપ-દાદાઓની સાથે સંબંધ ધરાવનાર (તળાવ), પૈતૃક વારસામાં જેનો વપરાશ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તેવું (જલાશય) **ગમ્भीરમ્** (નીરમ્) ઘેરું (પાણી), ઊંડું (જળ)

અવ્યય : **પુરા** પહેલાં, અગાઉ **અથ** હવે, (પ્રારંભના અર્થમાં વપરાતો શબ્દ) **અથ** આજે **શ્વઃ** આવતી કાલે **અધુના** અત્યારે **મૃતવત્** મરેલા જેવો **યથાશક્તિ** શક્તિ પ્રમાણે **અતઃ એવ** એટલા માટે જ

કૃદંત : (સં.ભૂ.કૃ.) દૃષ્ટ્વા જોઈને **સમાકર્ણ્ય** સાંભળીને **જ્ઞાત્વા** જાણીને **આગમ્ય** આવીને **સંદર્શ્ય** દેખાડીને **ઉત્પ્લુત્ય** કૂદીને, કૂદકો મારીને (**વિધ્યર્થ કૃદન્ત**) **વ્યાપાદયિતવ્યા :** મારવા જોઈએ, મારવા **કર્તવ્યમ્** કરવા જેવું, કરવા યોગ્ય, કરવું જોઈએ **ગન્તવ્યમ્** જવા યોગ્ય, જવું જોઈએ **અનુષ્ટેયમ્** અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય, અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ (**હેત્વર્થ કૃદન્ત**) **અવસ્થાતુમ્** ઊભા રહેવા માટે, ટકી રહેવા માટે (**કર્મણિ ભૂ. કૃ.)** **ઉક્તમ્** કહ્યું, કહેલું **અન્વેષિત :** શોધ્યું, શોધેલું **સજ્જાતા** જન્મી, ઉત્પન્ન થઈ **નિષ્ક્રાન્ત :** નીકળી ગયો. બહાર જતો રહ્યો. **સ્થિતૌ** (બે જણ) રહ્યા. **ક્ષિપ્તમ્** ફેંક્યું. નાખેલું **બદ્ધ** બંધાયેલો **અપસારિત :** દૂર સરકાવ્યો. દૂર કરેલો **પ્રવિષ્ટ :** પ્રવેશ્યો.

સમાસ : અનાગતવિધાતા (ન આગતમ્ - અનાગતમ્, નજ્ તત્પુરુષ), અનાગતસ્ય વિધાતા - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । પ્રત્યુત્પન્નમતિ : (પ્રત્યુત્પન્ના મતિ : यस्य सः - बहुव्रीहि) । बहुमतस्य : (बहवः मत्स्याः यस्मिन् सः - बहुव्रीहि) । आहारवृत्ति : (आहारस्य वृत्तिः - षष्ठी तत्पुरुष) । कुलिशोपमम् (कुलिशस्य उपमा यस्य सः, बहुव्रीहि) । धीवरालापः (धीवराणाम् आलापः - षष्ठी तत्पुरुष) । प्रभातसमये (प्रभातस्य समयः, तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुष) । मत्स्यसंक्षयम् (मत्स्यानां संक्षयः, तम् - षष्ठी तत्पुरुष) । जलाशयान्तरम् (अन्यः जलाशयः - जलाशयान्तरम्, कर्मधारय) । (प्रमाणाभावात् (प्रमाणानाम् अभावः, तस्मात् - षष्ठी तत्पुरुष) । आयुःक्षयः (आयुषः क्षयः - षष्ठी तत्पुरुष) ।

[**સૂચના :** આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા સમાસનાં વિગ્રહવાક્યો માત્ર અધ્યાપન સહાય માટે જ આપવામાં આવ્યાં છે.]

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **વસ્** રહેવું, વસવું, નિવાસ કરવો (**વસતિ**) **ગમ્ > ગચ્ઝ્** જવું (**ગચ્છતિ**) (આત્મનેપદ) **વૃત્** થવું, હોવું (**વર્તતે**) **एध्** વધવું, વૃદ્ધિ પામવું (**एधते**)

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : **અસ્માભિ :** અન્વેષિત : અમે (આપણે) શોધી લીધો. **આહારવૃત્તિ :** સજ્જાતા જમવા જેટલી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. **ધીવરાલાપ :** માછીમારોની વાતચીત **મત્સ્યસંક્ષયમ્** માછલાંઓનો નાશ **करिष्यन्ति** **इति** મમ મનસિ **वर्तते** (તેઓ) કરશે એવું મારા મનમાં છે. **तत् न युक्तम्** તે યોગ્ય નથી. તે વાજબી નથી. **साम्प्रतम्** અત્યારે **जलाशयान्तरम्** બીજા તળાવ તરફ **भविष्यदर्शे** ભવિષ્ય માટે, આવનાર સમયને માટે **प्रमाणाभावात्** પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી, ખાતરી ન થતી હોવાથી **यथाकार्यम्** કાર્ય મુજબ, કાર્ય પ્રમાણે **उत्पन्नाम् आपदम्** ઉત્પન્ન થયેલી આપત્તિને **समाधत्ते** સમાધાન કરે છે **चिन्ताविषयः** ચિંતારૂપી વિષયી હણાયેલો **किम् न पीयते** શા માટે પીવાતો નથી ?

2. સંધિ : **यद्धविष्यश्चेति** (**यद्धविष्यः** च इति) । त्रयो मत्स्याः (त्रयः मत्स्याः) । बहुमत्स्योऽयं ह्रदः (बहुमत्स्यः अयम् ह्रदः) । अत्रागम्य (अत्र आगम्य) । मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः (मत्स्यकूर्मादयः व्यापादयितव्याः) । श्रुतोऽयम् (श्रुतः अयम्) । अत्रागम्य (अत्र आगम्य) । तन्न युक्तम् (तत् न युक्तम्) । चोक्तम् (च उक्तम्) । यस्तु (यः तु) । आयुःक्षयोऽस्ति (आयुःक्षयः अस्ति) । चिन्ताविषयः अयम् अगदः (चिन्ताविषयः अयम् अगदः) । तत्रैव (तत्र एव) । ततो जालात् (ततः जालात्) । अत एवोक्तम् (अतः एव उक्तम्) । द्वावेतौ (द्वौ एतौ) । यद्धविष्यो विनश्यति (यद्धविष्यः विनश्यति) ।

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) धीवराणां वचनं कीदृशम् आसीत् ? ☐
- (क) विषोपमम् (ख) अनलोपमम् (ग) कुलिशोपमम् (घ) कृतान्तोपमम्
- (2) अन्यं जलाशयं गन्तुं कः मत्स्यः निश्चयं करोति ? ☐
- (क) सर्वे (ख) अनागतविधाता (ग) यद्भविष्यः (घ) प्रत्युत्पन्नमतिः
- (3) धीवरैः उक्तम्, अद्य अस्माकं वृत्तिः । ☐
- (क) सञ्जाता (ख) सञ्जातः (ग) सञ्जातिः (घ) सञ्जातम्
- (4) अनागतविधाता सह निष्क्रान्तः। ☐
- (क) परिजनम् (ख) परिजनाय (ग) परिजनस्य (घ) परिजनेन
- (5) प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह, भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात् कुत्र मया । ☐
- (क) गन्तुम् (ख) गतम् (ग) गन्तव्यम् (घ) गतः
- (6) अनागतविधाता प्राह, अत्र क्षणमपि न युक्तम्। ☐
- (क) अवस्थातुम् (ख) अवस्थितः (ग) गन्तुम् (घ) अवगम्य

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

- (1) जलाशये के त्रयः मत्स्याः वसन्ति स्म ?
- (2) अपरेद्युः धीवरैः जलाशये किं क्षिप्तम् ?
- (3) कौ द्वौ मत्स्यौ जलाशये एव स्थितौ ?
- (4) जालात् अपसारितः प्रत्युत्पन्नमतिः कीदृशं नीरं प्रविष्टः ?
- (5) कः मत्स्यः धीवरैः व्यापादितः ?

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) सञ्जाता		(2) अनुष्ठेयम्	
(3) समाकर्ण्य		(4) बद्धः	
(5) अवस्थातुम्		(6) गन्तव्यम्	

4. समासप्रकारं लिखत ।

(1) जलाशयान्तरम्		(2) बहुमत्स्यः	
(3) धीवरालापः		(4) प्रत्युत्पन्नमतिः	
(5) प्रमाणाभावात्			

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

- (1) यद्भविष्यश्चेति
 (2) श्रुतोऽयम्
 (3) प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा

6. રેખાઢ્ઢિતાનાં પદાનાં સ્થાને પ્રકોષ્ટાત્ ડચિતં પદં ચિત્વા પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કદા, કસ્માત્, કીદૃશઃ, કેન, કઃ, કિમ્)

- (1) બહુમત્સ્યઃ અયં દ્વદઃ ।
- (2) અસ્માભિઃ રાત્રૌ એવ સમીપં સરઃ ગન્તવ્યમ્ ।
- (3) અનાગતવિધાતા પરિજનેન સહ નિષ્ક્રાન્તઃ ।
- (4) પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ જાલાત્ અપસારિતઃ ।
- (5) ધીવરૈઃ યદ્ધવિષ્યઃ વ્યાપાદિતઃ ।

7. કથાયાઃ ક્રમાનુસારેણ વાક્યાનિ લિખત ।

- (1) અહં તાવજ્જલાશયાન્તરં ગચ્છામિ ।
- (2) પિતૃપૈતામહિકસ્ય જલાશયસ્ય ત્યાગઃ ન યુજ્યતે ।
- (3) પ્રમાણાભાવાત્ કુત્ર મયા ગન્તવ્યમ્ ।
- (4) શ્વઃ અત્ર આગમ્ય મત્સ્યકૂર્માદયો વ્યાપાદયિતવ્યાઃ ।
- (5) ધીવરૈઃ જલાશયે જાલં ક્ષિપ્તમ્ ।
- (6) યદ્ધવિષ્યઃ ધીવરૈઃ પ્રાપ્તઃ વ્યાપાદિતઃ ચ ।

8. માતૃભાષાયામ્ ડત્તરત ।

- (1) સરોવર જોઈને માછીમારોએ શો વિચાર કર્યો ?
- (2) માછીમારોનું વચન સાંભળીને માછલાંઓએ પરસ્પર શું કહ્યું ?
- (3) અનાગતવિધાતાએ પોતાનો કયો મત દર્શાવ્યો ?
- (4) પ્રત્યુત્પન્નમતિએ અન્ય જળાશયમાં જવાનું કેમ માંડી વાળ્યું ?
- (5) સરોવર છોડવા અંગે યદ્ધવિષ્ય શું માને છે ?
- (6) આ વાર્તામાંથી કયો બોધ મળે છે ?

9. પાત્રૈઃ સહ યથાસ્વમ્ ડક્તિં સંયોજયત ।

ક

- (1) ધીવરાઃ
- (2) અનાગતવિધાતા
- (3) યદ્ધવિષ્યઃ
- (4) પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ

ખ

- (1) તદુત્પન્ને યથાકાર્યં તદનુષ્ટેયમ્ ।
- (2) શ્રુતોડયં ધીવરાલાપઃ ?
- (3) અહો બહુમત્સ્યોડયં દ્વદઃ ।
- (4) યદ્ધાવિ ન તદ્ધાવિ ।
- (5) તન્ન યુક્તં સામ્પ્રતં ક્ષણમપિ અત્ર અવસ્થાતુમ્ ।

પ્રવૃત્તિ

- પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની અન્ય વાર્તાઓ વાંચો.
- ભવિષ્યમાં આવનાર સંકટનો અગાઉથી ઉપાય વિચારવા અંગે અન્ય ભાષામાં મળતી સૂક્તિઓ એકત્રિત કરો.
- ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની કથાઓનાં ચિત્રો જુઓ અને એકત્ર કરો.